

Les masies de l'Hospitalet

Marta Piera González

Les masies de l'Hospitalet

Marta Piera González
Arquitecta

1. INTRODUCCIÓ

L'Hospitalet ha canviat totalment la seva fisonomia: el que abans eren masies ara són blocs de pisos i la feina al camp ara és de serveis, tenint en compte que molts barris són bàsicament dormitori. La iniciativa de conservació d'edificis històrics obrint-los al públic dóna riquesa i ens fa sentir la història de la nostra ciutat, viva. Durant molts anys, aquests *museus* vivents van ser arraconats, desplaçats perquè deixessin pas a la indústria, als projectes urbanístics i a la construcció de barris nous. Amb els anys hem deixat escapar part de la nostra història: múltiples edificacions han desaparegut, i d'altres sembla que ho faran tard o d'hora. A vegades podem creure que la ciutat neix del no-res, oblidant-nos que també tenim un passat que volem conservar, que encara podem veure i tocar i que quedarà sempre en la memòria col·lectiva.

A través de les Beques del Museu i de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet de la convocatòria de l'edició 2011 amb la col·laboració del Centre d'Estudis de l'Hospitalet vam presentar el treball *Les masies de l'Hospitalet*.¹ En aquest estudi hem intentat comprendre l'Hospitalet dels masos, enmig de la terra fèrtil del delta del Llobregat: lluny de la ciutat que coneixem i que ha estat, sens dubte, marcada i ordenada pel seu passat; un territori d'explotació agropecuària i construccions que seguien una certa estructura comuna a tot el territori i que, amb el temps, va anar acomplexant-se i enriquint-se; un terreny que es regulava a través dels canals i rieres i dels camins que apamaven cada porció de terra creant un conjunt que amb el temps esdevindria ciutat. Com era aquest l'Hospitalet? Què hi havia? Quin ús se'n feia? Què en queda, d'aquest passat? De quina manera el passat agrari ha marcat l'Hospitalet del futur? Ens hem endinsat, d'una banda, en l'anàlisi dels tipus de construccions que existien i ja no hi són, i en altres que encara persisteixen; i per altra banda, la ubicació i, en conseqüència, la forma i extensió dels camps que han donat forma a la ciutat que coneixem i que depenien de la masia: l'ens principal del mas i objecte d'aquest estudi.

¹ El treball complet es pot consultar al web del Museu d'Història de l'Hospitalet: <http://www.museul-h.cat/detallCatalog.aspx?1HCDEmr8eC9FGW1O6xhFVYQ4vTBKknopbtNjcTAZwVfYqazB>

En aquest article s'expliquen les intencions i temes que es van estudiar a través de la recerca que es va realitzar entre el novembre de 2011 i el setembre de 2012 sobre les masies de l'Hospitalet.

En primer lloc, acotarem el terme 'masia' i aleshores buscarem acuradament totes les fonts útils per a la investigació: fonts primàries i secundàries incloent plànols antics i il·lustracions per a poder plasmar un mapa de situació de totes les masies que han existit a la ciutat per veure les extensions de terreny que ocupaven els masos. En aquest punt, podrem fer un reflexió sobre la situació: forma perimetral de la ciutat i ordenació pautaada pels canals, les rieres i les millors zones d'explotació agropecuària i, és clar, els camins, les vies de comunicació. A partir d'aquesta visió general, aèria, analitzarem cada un dels casos, cada una de les masies en la seva complexitat formal intentant encabir-los en una classificació general segons la distribució interior i el volum tridimensional exterior. Amb aquest inventari podrem analitzar l'evolució que han tingut les masies de la nostra ciutat veient la riquesa arquitectònica assolida en molts anys d'història de l'Hospitalet. Un estudi acurat de les masies permetrà saber el tipus de mur, de façana i de coberta, de material, tècniques i formes, que donava l'aspecte exterior i interior i quins tipus d'ampliacions o construccions annexes composaven el conjunt obrint-se i convivint amb l'era.

Es tracta de recopilar i ampliar tota aquella informació referent a la masia, lligada a la pagesia de la nostra ciutat i que es troba dispersa, desubicada o descontextualitzada; de catalogar i ubicar tots aquells conjunts rurals, peces úniques que enriqueixen el nostre patrimoni; d'ordenar i classificar el coneixement per tal de comprendre'l millor i saber-lo difondre. Un estudi d'enginyeria, de treball minucios de cerca i compilació, d'estructuració i aprenentatge per a un futur.

2. METODOLOGIA

Hem invertit diversos mesos en la recerca de les masies per tal de poder-les ubicar en un mapa actual de la ciutat. Aquesta cerca ens ha portat a les biblioteques públiques de la ciutat, on hi ha una quantitat de llibres que parlen de la història de l'Hospitalet, de les cases i masies i molts són escrits per hospitalencs i hospitalenques interessats en fer perdurar la memòria; a l'Arxiu Municipal, on trobem altres llibres i múltiples fotografies que ajuden a veure com eren les cases i l'ambient rural. També hem cercat a l'Arxiu i a l'Institut Cartogràfic de Catalunya, mapes de diferents èpoques per a poder ubicar les masies i delimitar la ciutat. Això ens ha permès veure d'entrada que el territori actual és inferior al de principi del segle xx, ja que l'Hospitalet va cedir alguns terrenys a Barcelona el 1920. D'altra banda, la bibliografia estudiada dóna informació més detallada sobre algunes de les cases, mostrant la ubicació, datant-ne la construcció o, fins i tot, la desaparició. Gràcies als llibres i als mapes també s'han pogut establir lligams entre diferents noms o motius amb els que s'ha designat cada masia en diferents èpoques. Amb tota aquesta informació s'ha pogut iniciar la confecció d'un mapa del territori amb la ubicació de cada masia

trobada. Hem separat les masies en diferents colors diferenciant les que actualment es troben o es trobarien en territori de l'Hospitalet i les que ara són en altres ciutats. També s'han diferenciat les desaparegudes i les existents que alhora han estat dividides entre les que estan catalogades per l'Ajuntament i les que no (Pla Especial de Protecció del Patrimoni Arquitectònic).

En aquest punt, i a partir d'un inventari de masies de 1863, que marca la direcció i la distància respecte el centre de la ciutat, i que es pot veure al llibre de Francesc Marcè *Una mirada a la marina d'ahir. Les nostres masies*, hem buscat les relacions d'aquestes cases amb els altres mapes i llibres. Al treball realitzat a través de la beca, hem creat un inventari de les masies on aquestes apareixen amb un nom o motiu i a continuació, sempre que s'ha pogut documentar, altres noms o motius que s'han usat en les diverses èpoques. En l'inventari, que acompanya l'estudi, també s'hi citen alguns dels propietaris de la casa si aquests han ajudat a relacionar la masia amb altres noms. També s'hi ha afegit l'adreça que la casa tindria actualment o que té, si encara perdura. La taula, a més, indica si la casa és existent actualment i si està catalogada per l'Ajuntament, si ho ha estat en altres plans anteriors o si no. Finalment, s'ha afegit l'ús actual que tenen les masies que encara es conserven i les fonts on s'ha trobat tota la informació. En aquest inventari també hi ha un apartat concret on es cataloguen les masies segons forma i volum seguint l'esquema de la masia clàssica de Josep Danés i Torras, que es pot consultar al mateix llibre de Francesc Marcè. Tot i que aquesta classificació només diferencia les masies segons els volums i forma de la coberta i dels cossos, hem cregut interessant utilitzar-la ja que pot donar una idea dels tipus més repetits o dels més singulars. S'ha tingut en compte que en aquesta classificació hi falten algunes tipologies que a l'Hospitalet van existir o existeixen i formes que han evolucionat molt i que costa de classificar. Aquesta classificació s'ha pogut realitzar a partir de la cerca d'imatges antigues de les cases que hem trobat a l'Arxiu Municipal de la ciutat i a l'arxiu del Centre Excursionista de Catalunya, en el recull de l'estudi de la masia catalana i en la Memòria Digital de Catalunya. Pel que fa les masies existents hem anat a veure-les i a fer-ne algunes fotografies de l'exterior. Per a elaborar aquest inventari també hem demanat ajuda a algunes persones de la ciutat (Montserrat Martí, Jaume Piera, Maria Antònia Vinyals i Elena Viusà).

A partir d'aquesta recerca s'ha elaborat un segon apartat al treball, dedicat a les masies de l'Hospitalet, i que fa un estudi més concret dels tipus de masies que han existit. A partir de la classificació de Josep Danés i Torras i la informació que ja s'ha reunit a l'inventari i amb l'ajuda del llibre *La masia Catalana. Evolució, arquitectura i restauració* de l'UdG de 2005, s'ha fet un anàlisi sobre les tipologies i el sistema constructiu, els elements constructius, les façanes i els materials. Aquesta part pretén mostrar un idea general dels tipus de masies; de com eren i com són i com es van realitzar; quin tipus de masies es construïen a aquesta zona del Llobregat i si les motivacions del propietari es mostraven als elements de la casa, elements representatius de les famílies de pagesos, alguns del quals van anar evolucionat i amb ells la casa. La distribució interior de la casa pot demostrar l'època de construcció

o de reformes i l'estatus de la família. A partir d'aquest estudi de casos hem buscat algunes relacions que pot haver entre els exemples i la datació o ubicació per tal d'establir diferents estatus segons la col·locació en la ciutat o segons el lligam del mas amb el terreny, així com el moment de construcció dins el context històric. Es tracta d'un estudi per tenir una visió general de casos que es poden trobar a la nostra ciutat i que en un altra recerca es podrien comparar amb altres masies del delta del Llobregat per a poder concloure les relacions de tipus comunes.

3. LA MASIA A CATALUNYA

La tipologia de masia respon a les necessitats de l'activitat agrícola. "La condició que requereix un habitacle o casa perquè la puguem considerar rural és que l'economia dels seus estadants depengui d'activitats econòmiques eminentment rurals, siguin aquestes ramaderes, agrícoles, boscanes o de pesca" (Vila, 1980:8-9). Ramon Ripoll ens diu que "la masia es va construir perquè el pagès visqués al costat del tros que conreava (adaptació al lloc), acollís la seva família, aixoplugués els animals i les collites (varietat d'espais) i respongués a una manera d'estar en el món (cultura rural)." (2005:39). Així, la masia va lligada al treball del camp, a la ramaderia i a l'agricultura i a les feines que se'n deriven com l'elaboració de productes. "Per a la distribució dels espais, la casa de pagès ha de respondre a les activitats econòmiques" (Vila, 1980:8-9). "Es tracta d'una casa concebuda en funció dels conreus" (Vila, 1980:13). Les masies, a Catalunya presenten varietat de tipologies segons l'ubicació territorial i local, i, per tant, dels productes de la terra que s'hi conreen i del bestiar que hi predomina; de l'època en què es va construir o reformar i del nivell econòmic del propietari. *L'Enciclopèdia Catalana* defineix: "Són cases de dues o tres plantes, generalment amb teulades de dues vessants, però també n'hi ha d'un de sol o de més complexes, de planta basilical, per exemple, amb un cos central més alt". (Bolòs, 1976:683-684). Es destaca la casa, on hi ha les estances destinades a habitatge a la planta principal i els graners a la superior; la planta baixa es destina a diferents activitats, com ara les corts, el celler, el trull, el rebost, el forn, etc. (Bolòs, 1976:672).

La masia aprofita la llum, la pluja, el vent, el sol, les condicions climatològiques són un element clau per a la seva orientació i aprofita els elements naturals que té al seu abast. "La manera tradicional en què els pagesos s'han situat davant el territori, la climatologia, l'agricultura, la ramaderia i la vida és el resultat d'un raonament intuïtiu àmpliament experimentat a través de les diferents generacions" (Ripoll, 2005:42). "La vida rural no ha creat uns models arquitectònics estàtics, sinó que ha reproduït unes tipologies dinàmiques. Per això cada masia proposa un sistema determinat d'aprofitar el sol, la pluja, el vent, la llum... de relacionar-se amb el territori, els boscos, els conreus... i de treure profit a la riquesa forestal, agrícola i ramadera. També la masia ordena les funcions més vitals de l'emmagatzematge, del menjar, del descans, així com l'escenari de bona part de les relacions humanes de la pagesia" (Ripoll, 2005:40) "Una lògica que sorgeix de saber trobar la màxima

rendibilitat a partir dels mitjans disponibles del territori (els boscos, els camps i el bestiar), de l'espai (la llum, la distribució i la forma) i dels materials (la fusta, el fang, la pedra)" (Ripoll, 2005:41). Així doncs, com es diu al llibre de *La masia Catalana. Evolució, arquitectura i restauració*, la construcció de la masia és "conseqüència del sentit comú i el seny de la cultura rural". D'aquesta manera volem evidenciar que la masia no és el resultat del virtuosisme creatiu del constructor, sinó la conseqüència del sentit comú i el seny de la cultura rural. Una cultura que sorgeix de la barreja d'experiències personals i col·lectives que, amb els anys, han definit les formes de la casa rural amb una vida (un temps cultural i unes tipologies arquitectòniques) ben determinada (Ripoll, 2005:39).

4. LES MASIES A L'HOSPITALET

El treball al camp ha sofert múltiples transformacions que han anat millorant i augmentant la producció agrícola i, per tant, la construcció de masies fins a omplir tot el territori de l'Hospitalet que avui dia coneixem. A grans trets, al llarg dels segles, el model agrari evoluciona des d'un sistema d'autosuficiència cap a un nou sistema d'explotació agrícola més capitalista. L'augment de terres conreades va ser notable, passant de 600 mujades (una mujada, segons el diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans, és la "Mesura superficial agrària, pròpia de la zona de Barcelona, equivalent a 4.896,5 metres quadrats") al segle XVII a 4.000 al segle XVIII. Els petits propietaris amb poc rendiment deixen pas a uns quants d'estament privilegiat majoritàriament de Barcelona, terratinents de la burgesia barcelonesa com el Baró de Maldà i el patriciat local que exploten grans extensions de gran qualitat, sense oblidar que una part considerable eren en mans de l'Església.

ARTICULACIÓ DEL TERRITORI

L'Hospitalet ha anat creixent gràcies a la proximitat amb el Delta, el riu Llobregat i els vials de pas cap a la capital. Aquesta petita trama que es dedicà majoritàriament al conreu de secà va anar creixent amb l'embranchida agrícola del segle XVIII i sobretot del segle XIX amb la construcció del Canal de la Infanta. Així "el Delta es convertí en l'àmbit agrícola productor d'hortalisses i de fruites més important del mercat consumidor barceloní" (Vila, 1980: 168) ja que les terres passaren a ser de regadiu. Moltes de les masies són d'aquests períodes, sobretot del segon, tot i que d'aquestes la majoria s'han perdut. El Canal de la Infanta (1997:96) va ser inaugurat al 1819, passava pel límit entre la Marina i el Samontà al seu pas per l'Hospitalet i naixia a Molins de Rei passant per Santa Creu d'Olorda, Sant Feliu de Llobregat, Sant Joan Despí i Cornellà i acabava a Can Tunis, a Sants (Giral de Riquer, 1975: 611). D'aquest canal naixien altres sèquies que banyaven la plana de l'Hospitalet. Hi passava la sèquia de vora del riu, que sortia del Salt de Quer, tocant a Sant Joan Despí i desembocava al riu Llobregat. La sèquia de la Feixa Llarga, que sortia del salt de la fàbrica Rosés, a Cornellà també desembocava al riu. La sèquia de la Riera

de la Creu sortia del salt de la fàbrica Baltà, davant de Can Boixeres i també moria al Llobregat. La resta desembocaven al mar. Eren la sèquia de la Fabregada, que sortia del salt del Molí, a Isabel la Catòlica-Alps; la sèquia de la Torrent Gornal, que sortia del salt Basté, a Tecla Sala; la sèquia de l'Avinguda del Metro, que sortia del salt Leonart i, finalment la sèquia de la Riera Blanca, que sortia del salt de la Bordeta (Marcè, 1980: 15). D'aquestes sèquies principals en naixien filloles i recs que arribaven a tots el camps. Aquesta xarxa tramava el terreny dividint-lo en diferents parcel·les, camps per a cada masia.

ELS MOTIUS DE LES MASIES

Les masies tenien noms que es donaven a les famílies i cases. Aquests podien coincidir amb el nom propi del cap de la casa com ca la Pepa o ca l'Enric; cognoms com casa Espanya; característiques d'alguns dels seus habitants com cal Coix; malnoms com ca la Boja; característiques de la casa com la Torre Gran; noms que feien referència a la procedència del cap de la casa com can Miquel del Ros (provenia de can Ros també dit la Torre Gran) noms que provenen d'alguna història o anècdota i amb què la gent del poble recordava aquella persona i aquella casa... Són històries que recorden un l'Hospitalet agrari, rural, un poble on tothom es coneixia. Molts d'aquests reculls i la seva explicació es troben en els llibres de Matilde Marcé *Cop d'ull als motius de l'Hospitalet* i de Montserrat Cornelles *Els motius de les antigues cases de pagès*.

Aquests motius i noms s'han modificat durant els anys, ja que les persones i les famílies han canviat. Aquest fet posa dificultats a l'hora de fer un inventari de masies ja que diferents noms en diferents llibres es poden referir a una mateixa casa. En el llibre de Julio Baños *Imatges retrospectives de la Marina Zona Franca i Polígon industrial Pedrosa: Les indústries, les platges, les masies, els barris*, de 1997, al de Matilde Marcé *Cop d'ull als motius de L'Hospitalet*, de 1991, a l'article de Lluís Abarca i la guia del patrimoni històric-artístic d'Albert Esteves, de 1996, entre d'altres, es relacionen diferents noms d'acord amb el llistat que encapçala la pàgina següent.

Alguns d'aquests noms ja apareixien a l'inventari de masies de 1864 com cal Samalitroc o cal Vidrier. D'aquesta manera s'ha anat creant l'inventari que es pot veure en l'estudi complet. Mas Modolell, segons el Pla Especial de Protecció del Patrimoni Arquitectònic,² és anomenat Mas Bruguera. Dels llibres com el d'Esteves (1996) també s'extreuen les dates de construcció, reformes i enderroc: Torre Melina (s. XVII-1992); casa Espanya (1563); can Sumarro (1580); ca l'Esquerrer (1572); can Trabal (1769); can Rigalt (restauració el 1741 sobre un edifici anterior al s. XVII); can Buxeres (s. XVIII i reformat el 1906); ca l'Adela Oliveras (enderrocat el 1977 per les obres del metro) (2005:28); Pubilla Casas (1771); L'Harmonia (1595).

² El Pla Especial de Patrimoni Arquitectònic va ser redactat al maig del 2001 per l'Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat, juntament amb l'Agència de Desenvolupament Urbà de la ciutat, per a catalogar tots aquells edificis d'interès de la ciutat. Neix de la revisió del pla anterior de 1987.

	EN	MPCE	AS/PCA	ESTE/BE
Ca Curatins	Ca Joan	Marcè	Liur	
Ca Garcia	Ca Barber			
Ca Corbella	Ca Masover Nou			
Ca l'Enric	Ca Dakini Malet			
Ca Francesc	Ca Manuel Servent			
Ca la Fusca	Ca Parvella			
Ca Gujó	Ca Madroia			
Ca Guinyé	Ca la Mola			
Ca Ramon Saó	Ca Salvador Salvador	Ca Sant Marc		
Ca Sala	Ca Febrer			
Ca Terribas Verdà	Ca Marcel·lina			
Ca Martino Fort	Ca la Pepa			
Ca Martino Malet	Ca Gardmany			
Ca Munné	Ca Magnà			
Ca Pepol Blony	Ca Manel Solba	Ca la Conxita		
Ca Priola	Ca Maçaner			
Ca Sala	Ca Navarro			
Ca Marsacot	Ca Marga Col			
Ca Casanova	Ca Casanova			
Torre Guir		Ca Francesc i Can Fina		
Ca l'Orullà		Ca Xim de la Serra		
Ca l'Escalfor negre		Ca Joan		
Ca Rec		Ca Vikiari		
Can Casas			Pubilla Casas	
Ca Treball				Ca Joan del Noç
Ca l'Isle				Ca Miquel

Altres llibres informen sobre la ubicació de les masies com Marcè, que ens informa que "can Balta era una torre, un palauet com ara can Boixeres o can Cervera, que es trobava a la confluència de la riera de la Creu i el carrer Sant Joan" i ens descriu el terreny dient que "la finca tenia unes terres molt bones, part davall del Canal de la Infanta, per les quals passava una regadora amb salt d'aigua, anomenada Regadora de can Balta (Marcè, 1991:51). Diferents plànols com el de 1914 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, el de les masies de l'Arxiu Històric de l'Hospitalet o els que es troben a *L'Hospitalet és escola. Materials didàctics. Ciències socials. Primària* editat pel Centre d'Estudis de l'Hospitalet de Llobregat de 1998, relacionen altres noms.

TIPOLOGIES ARQUITECTÒNIQUES

Pel que fa la tipologia arquitectònica de totes les cases de l'Hospitalet que encara existeixen o de les que resta alguna fotografia, i seguint el quadre de Josep Danés i Torras que apareix al llibre *Una mirada a la marina d'ahir. Les nostres masies* de Francesc Marcè, les cases de pagès es divideixen en tres grans grups segons que tinguin la teulada paral·lela a la façana, perpendicular o a quatre vessants. D'aquests grups generals se n'extreuen moltes més variants que enriqueixen l'arquitectura i el volum. Del primer grup podem mencionar ca l'Iseny o cal Capellà. Del

segon grup podem trobar can Sumarro o ca l'Esquerrer. I del tercer trobem la casa Espanya o l'Harmonia. De les variants tenim La Remunta, cal Trabal o cal Gotlla, que són les masies basilicals tan típiques a la Catalunya humida, de les terres del Llobregat —la baixllobregatina (Batallé, 1999: 9)— i del Besòs (Vila, 1980: 110-171).

A l'Hospitalet hi ha cases que es presenten com palauets renaixentistes o classicistes i que no respondrien a una tipologia arquitectònica de masia. Tot i així, les hem mantingut al llistat i al plànol ja que en origen haurien estat arrelades al treball del camp, però amb el temps i l'enriquiment dels propietaris s'haurien anat modificant fins a assolir una imatge ben diferent. Amb l'ús de materials més nobles i amb distribucions interiors alienes a l'agricultura i la ramaderia, van perdre tots els elements que les relacionades amb la pagesia. Queden excloses les cases construïdes al nucli urbà deslligades del camp i les aïllades, dedicades a altres activitats, com cases hostals, cases de segona residència, etc. Així que el llistat recull les masies des del punt de vista econòmic i no només les que responen a una tipologia. Tot i així, a l'apartat d'estudi dels elements, materials, façanes, etc. només es treballen les que arquitectònicament respondrien a un ús i convivència amb el treball del camp i de la ramaderia per tal de no confondre's i afegir elements i sistemes que s'han empleat contemporàniament i són descontextualitzats de la cultura rural.

Per tant, s'ha de tenir en compte que a la classificació de Danés i Torras hi falten algunes tipologies que a l'Hospitalet van existir o existeixen i formes que han evolucionat molt i que costa de classificar. Semblaria probable que com més complexes són les seves estructures més contemporània és la seva construcció. La majoria de masies que compleixen aquesta classificació són les més antigues. Es tracta de cases que són datades entre els segles *xvi* i *xvii*. "El segle *xvii* el valor de la producció agrícola en el camp del pla barceloní era superior al de les activitats econòmiques de la ciutat [...]. Aquesta riquesa rural de la comarca facilità que molts propietaris de masos, dels quals ells o els seus antecessors havien estat remences, milloressin la presència dels seus habitatges adovellant els portals i posant a les façanes finestres goticitzants" (Vila, 1980:151). Hi ha masies que van ser derruïdes i construïdes de nou o reformades al segle *xix* i *xx* que coincideix amb l'època de progrés de l'agricultura de la ciutat i dels propietaris que van pujar d'estatus. "La major part de les cases pairals d'arreu de Catalunya han estat bastides per etapes. Ho demostra la barreja d'estils i afegits. Si gairebé totes han pogut resistir les inclemències naturals, es deu a la solidesa de llum, arc de volta, de les parets gruixudes i del bigam. Però amb més mèrit encara han resistit les injúries de les malvestats dels homes..." (Camps, 1977: 17). Al principi del s. *xvii* l'Hospitalet presentava poca quantitat de masies. Segons Pilar Massana n'hi havia 42 de les quals 9 eren en runes o estaven únicament per a deixar animals. (Massana, 1984: 34-35). Les masies més noves, la majoria de les de finals del segle *xix* o inici del *xx*, són construccions més senzilles, probablement construïdes ràpidament i moltes alhora, motiu pel què les fa menys úniques i actualment no en queda gairebé cap. Eren tipologies amb un cos principal semblant a les del tipus I amb la façana i la coberta paral·leles i amb edificis annexos, creixements del volum, etc. Aquestes edificacions es deurien construir en

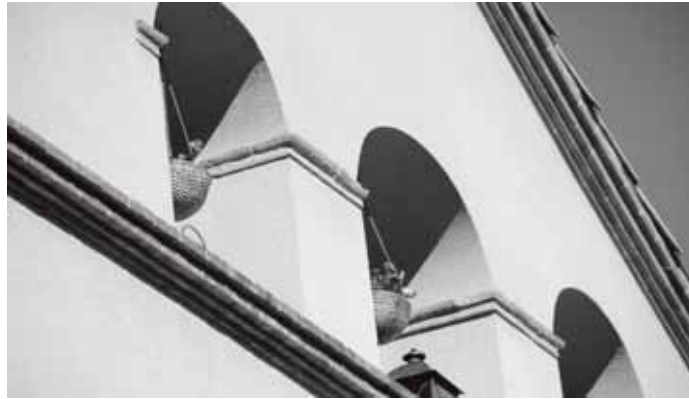
aquesta època de progrés, des de la construcció del Canal de la Infanta. Observant el mapa que es troba adjunt en aquest article, es pot veure que totes aquestes construccions s'ubiquen a la zona del delta i a la zona de la marina (als terrenys cedits a Barcelona per a la construcció del port) en un creixement desordenat i massiu (1997:96-99).

DETALLS SIGNIFICATIUS I CARACTERÍSTICS

La masia és l'ens principal del mas —L'Enciclopèdia Catalana diu de *mas*: "Explotació agrària tradicional centrada en un habitatge bastit en funció d'aquesta explotació" (Bolòs, 1976:672)—, l'element més important que articula l'entorn que l'envolta i hi conviu. L'arquitectura s'acobla als camps formant part d'un nou paisatge creat per la casa, l'era, la vegetació, els camins, els pous, etc. i aconseguix no trencar l'harmonia, només conviure amb el paisatge i respectar-lo. "De fet, si mirem una casa de pagès des dels camps de conreu desxifrarem el seu nivell alt de relació amb el lloc. Des d'aquest punt de vista veurem que la masia respon tant a unes condicions funcionals internes com a unes externes amb un conjunt de construccions (la casa, la pallissa, el pou...) d'uns espais continguts (l'era, les eixides, la bassa, el llenyer...) i d'uns elements annexos (els camins d'accés, les plantacions d'arbres d'ombra, units formant espais oberts com la zona més habitable de la finca). Altres vegades, les edificacions defineixen espais tancats al voltant d'un pati. Tant en un cas com en l'altre, el resultat és la creació d'un conjunt arquitectònic en què s'ordenen cossos juxtaposats i en espais articulats que potencien el sentit de centralitat de la construcció principal, que és la casa" (Ripoll, 2005:49). La masia és de color terra i la seva forma viu en pau amb el territori sense acabar amb el paisatge natural utilitzant el mateix llenguatge que la terra agresta i aprofitant els recursos naturals que l'envolten. Aquestes idees són emprades per a la creació i construcció i la forma final que es dedueix de l'experiència prèvia, de l'aprenentatge d'anys i anys i la millora de les tècniques.

Així, aquesta arquitectura singular, segons l'època i la renda del propietari, presenta diferències pel que fa als materials, a les façanes, a la forma, a l'aplicació d'elements decoratius, a la distribució, al sistema constructiu, als acabats, etc. Vegem alguns exemples d'aquesta arquitectura.

La façana de la casa dels Finestrals Gòtics és feta d'obra de tàpia on s'intercala fang i maons per reforçar el mur i amb un basament de pedra. Joan Casas ens diu que aquesta tècnica és particular i molt comuna a la comarca ja que s'intercalen els maons per a regularitzar el mur (1986). També podria seguir aquesta varietat can Pau de l'Arna i can Trabal. A cal Masover Nou, la façana és tota de pedra força rica amb elements ceràmics per regularitzar el mur. A cal Trabal tota la façana està arrebossada amb pedra tallada a les finestres i portes. Aquest tipus de façana va ser molt utilitzat a les masies construïdes o reformades al segle XVIII. Segons el Pla Especial del Patrimoni Arquitectònic, cal Trabal té la "façana arrebossada amb arestes

A la fotografia de dalt, detall de Cal Pau de l'Arna i, a la de baix, detall de la Torre Gran.

de pedra treballada a les finestres i portes, quasi acadèmica, molt pròpia d'una masia bastida o reformada al segle XVIII" (2001: fitxa 9). Les façanes de carreus són ben treballats i escairats com a ca l'Esquerrer i a l'Harmonia, que els carreus són petits i més grans als angles. Moltes de les masies es divideixen en tres crugies (espai comprès entre dos murs de càrrega) en direcció nord-sud per a estar orientades a sud com ca l'Esquena Cremat o cal Canari de tres o quatre metres de llum. Algunes cases més riques constructivament presenten set crugies com a la Torre Gran. Els seus murs són gruixuts, d'uns 50 o 60 centímetres, i els forjats són de bigues de fusta amb revoltos com veiem a la Torrassa (PEPPA, 2001: fitxa 55, 97 i 99) i a la Torre Gran, i teula àrab a les teulades com a can Trabal (PEPPA, 2001: fitxa 9). En alguns espais concrets de les cases es poden trobar voltes de canó, com al celler de ca l'Esquerrer (PEPPA, 2001: fitxa 59) o, fins i tot, voltes apuntades recolzades en pilars de pedra o maó i de bigues de fusta com es pot veure a l'antic celler subterrani de Pubilla Casas.

Pel que fa la decoració d'aquestes façanes, trobem molta diversitat. Des de cases austeres, amb poques obertures, a cases senyorials amb riquesa ornamental, relleus a les obertures i formes destacables. Aquí podem veure les obertures de la casa dels Finestrals Gòtics, les obertures ogivals de pedra esculpida i una portalada de carreus de mig punt amb dovelles. Can Olivé, al carrer Xipreret, també presenta elements gòtics del segle XV i XVI però que podrien haver estat aprofitats d'un altre edifici avui inexistent i un balcó amb obertura gòtica (PEPPA, 2001). A ca l'Esquerrer també trobem una obertura gòtica esculpida a la façana lateral. Altres cases presenten elements decoratius de pedra esculpida com la casa España amb els símbols de les famílies propietàries —una mitja lluna de la família Llunell i una roda de molí de la família Moliners (*Xipreret* núm. 275, novembre 2004: 4)—. Moltes cases usen carreus amb pedra picada i polida per emmarcar les finestres i portals i per a reforçar les cantonades com a l'Harmonia que es corona amb arquets de rajola. La casa de Pubilla Casas té un gran sòcol de pedra picada. També de pedra són les sis o set (segons la façana) pilastres jòniques, la cornisa i la balustrada al terrat, així com les obertures. La resta està estucat de color vermellós. Diverses masies presenten, al nivell de les golfes, arquets de mig punt seguits fets de maó que ventilarien l'espai destinat a graner, ja sigui en el mateix volum com a la casa España o en un cos més elevat com a la Remunta. En moltes d'aquestes cases hi havia galeries a la part posterior com encara veiem tancades a can Sumarro o a cal Trabal que es troba a nord-oest i que s'utilitzava de graner. La façana principal a les cases representa l'espai interior amb la jerarquia de les diferents plantes com a l'Harmonia. Molts portals tenen arcs adovellats escarsers, de mig punt, etc. i presenten la llinda de pedra esculpida com a l'Harmonia o com a ca la Vidala on es pot llegir: "Pera Mestras y Batllori. Pajes. 1769". També a Pubilla Casas es pot veure a l'escut de la façana la inscripció Casas en referència a la família propietària (Casas, 1986:91) o a Can Rigalt l'escut dels Girona (*Xipreret* núm. 252, novembre 2012). Algunes de les cases de la tipologia III segons Danés i Torras presenten una torrella de planta circular en algun dels laterals superiors de la façana principal com a l'Harmonia, o la torre asimètrica de cal Colom i que fa que l'edifici recordi una construcció militar. Algunes masies tenen a la façana un rellotge de sol.

La distribució interior de la casa pot demostrar l'època de construcció o de reformes i l'estatus de la família. Es poden trobar moltes variants. Al catàleg del Pla Especial de Protecció del Patrimoni Arquitectònic es recullen moltes plantes de les cases, la majoria de tres crugies com cal Canari, can Gotlla o la Remunta, on la crugia central de planta lliure i més ampla contenia l'accés a totes les plantes i les laterals més estretes es compartimentaven les estances. De dues crugies podem trobar can Riera amb una crugia més gran amb l'escala i una altra de més estreta. Les llums podien variar entre 3 i 5 metres les petites i 4 i 6 les grans. Aquestes llums es marquen per la llargada de les bigues de fusta i alhora el nombre de crugies es plasma a la façana essent més o menys simètrica. Segons l'evolució que es pot llegir a *La masia Catalana: Evolució, arquitectura i restauració*, les masies van anar evolucionant des d'un volum més senzill de dues crugies a tres crugies. "Aquest mas o masia més ampli, amb parets exteriors menys gruixudes però amb murs portants interiors

a totes les plantes és, o bé l'anomenat mas de dos cossos, és a dir de dues crugies o tramades, en una de les quals s'hi ubica la cuina menjador distribuïdor; o bé, el de tipologia més incerta, format per la juxtaposició de rectangles, un dels quals és més gran que els altres i també correspon invariablement a la cuina menjador distribuïdor. En qualsevol cas, el resultat dels dos tipus sempre és el d'una planta sensiblement quadrada que deriva del concepte constructiu, funcional i estructural del mas torre. En general ambdós tipus comptaven amb un sistema constructiu lògic i racional, és a dir, murs de càrrega que suportaven l'embigat per a la formació de cobertes, amb les mesures raonables de les fusta [...]. La casa de dos cossos deriva del mas torre. Innombrables exemples de finals del segle XIV i sobretot XV es perllonga al segle XVII i exemples al XVIII. (Moner, 2005: 76-78)

A la planta baixa de les masies hi havia una entrada ampla tant per a animals i carros com per a persones, presidida normalment per una arcada, i s'hi col·locaven les corts per al bestiar. Això permetia que la calor del bestiar pugés cap al pis superior on s'hi ubicaven les estances principals i també les aïllava de les humitats del terreny. "Les corts es trobaven situades a les plantes baixes de les cases del mas. Sovint aquestes dependències s'establien a les crugies laterals de la casa, o bé, en edificacions annexes. El principal aspecte positiu de les corts situades a la masia era l'escalf que proporcionava el bestiar, sobretot durant l'hivern, a la resta de casa. A les parts secundàries de les cases de pagès hi solia haver el galliner, que era l'espai on es resguardava l'aviram durant les nits i els dies de mal temps" (Ripoll, 2005:49). A la sotacoberta, a les golfes, hi havia els estenedors i el paller. Segons Vila, l'estança principal de la casa era la cuina-menjador-sala lligada a la llar de foc i espai per a la trobada i la vida social. A la planta baixa hi havia els estables i l'entrada per a carros i a la planta sota coberta la pallissa i l'eixugador (1980:13). La planta principal reunia els espais privats com les cambres i l'alcova i els espais oberts com la cuina i més tard la sala principal en el lloc més central i privilegiat (al llibre *La masia Catalana. Evolució, arquitectura i restauració*, de 2005, s'explica l'evolució de la casa de pagès, així com el pas de la cuina a la sala en la posició més privilegiada de la casa, ja que segons els autors la cuina era l'espai de reunió i de pas, que anomenen "cuina-menjador-distribuïdor" i que amb el temps anà canviant a la sala ja que era un espai en què la masia s'exhibia i, si podia, mostrava el seu poder adquisitiu. p. 76-78). Una descripció molt acurada de les estances la trobem en els escrits de Josep Pla (Ripoll, 2005: 40).

Les possibilitats en la distribució eren múltiples ja que variava la col·locació de la sala i els nombre d'habitacions, gairebé sempre a la planta principal; el celler al soterrani o la planta baixa i el graner o rebost a la planta sotacoberta. "Així les cases tenien unes dependències on la vida del grup familiar es manifestava pletòrica i íntima segons moments i conveniències: la sala, per a rebre solemnement la parentela i els amics en commemoracions i festivitats, l'estrada per a més familiars col·loquis; la cambra amb l'alcova, vasta i freda, però arca santa de morts i naixences; la cuina, amb la llar encesa envoltada d'escons en els quals s'asseien els estadants per passar-hi el rosari, parlar d'afers i de quefers, contar rondalles de la vora del foc" (Camps, 1977:18).

Cal Miquel del Ros era una masia de tipus basilical organitzada en tres plantes. A la planta baixa hi havia l'entrada principal per accedir a tots els espais. Una gran sala obria l'espai que feia l'ús de menjador amb una gran taula, una banc i una llar de foc. Cap a l'esquerra s'accedia a una cuina que amb el temps s'havia dividit entre cuina i cosidor. A la dreta hi havia l'habitació dels mossos que ajudaven al treball del camp però que també hi vivien, i un passadís que donava accés a altres volums annexos com el paller i diferents estables. A aquests volums també s'hi podia accedir des de fora, que era l'entrada dels animals i les collites. Una escala portava a la planta principal on es trobava una gran sala central que amb el temps es va convertir en el menjador de la família. Als costats les habitacions, la comuna, després el bany i l'habitació de les minyones. La planta sotacoberta es feia servir únicament com a traster i hi havia un dipòsit d'aigua. La casa anava adaptant-se als temps i s'anava actualitzant segons les necessitats. Aquesta distribució és la que recorda la Maria Antònia Vinyals de la casa familiar, cap als anys 50 i inici dels 60.

En algunes masies es poden veure alguns interiors amb elements originaris. Per exemple, a can Sumarro encara es poden veure els festejadors a les obertures de la primera planta. Can Gotlla és una de les poques cases que presenten els sostres, terres i acabats interiors originals, així com la distribució originària. A cal Trabal també es conserva bona part del seu interior, així com de la seva distribució. A cal Canari hi havia un pati cobert posterior amb pilars de fundició i que s'il·luminava amb llum zenital. A la Torre Gran encara es mantenen les motllures i guixos interiors i la façana mostra les balustrades de les terrasses laterals i dels balcons.

Les masies es completaven, sovint, amb edificacions annexes com a can Miquel del Ros a les quals es podia accedir des de la mateixa casa. També hi havia un galliner, una bassa, un jardí, un hort per a la família, un safareig... A la Torre Gran hi havia un aparcament o cavallerissa (PEPPA, 2001: fitxa 9, 84 i 99). A les cases de pagès també s'hi afegia una tanca per on s'accedia a tot l'espai. A la Pubilla Casas hi ha una reixa d'entrada de ferro forjat d'estil barroc on hi ha el símbol de Casas.

Les masies com a cases pairals s'han hagut de renovar constantment, adaptar-se als nous temps, a les noves necessitats dels qui l'habitaven, a les noves tecnologies i serveis i, per tant, és difícil etiquetar els estils, les tècniques, els materials que eren d'ús comú a la ciutat. Amb la cerca d'exemples visibles ens podem fer una idea però, segurament, massa general. Ajuntant aquestes masies existents amb el que s'ha extret dels llibres sobre descripcions d'altres èpoques podem acotar una mica més el camp. És clar que és difícil poder parlar de totes les cases perquè, a part de ser moltes, hi ha poca informació de la majoria.

5. ESTAT ACTUAL DEL PATRIMONI: APUNTS FINALS

Hem inventariat 340 masies, de les quals 198 s'han pogut ubicar en el mapa actual de l'Hospitalet, incloent la zona que des de 1920 pertany a Barcelona. Algunes d'a-

questes es poden referir a una mateixa masia, però no se n'han trobat els lligams i s'han anomenat per separat. De totes aquestes actualment només se'n conserven vint-i-sis, vint-i-cinc a L'Hospitalet i una a Barcelona. Aquesta última és ca la Pepa, que es conserva bastant modificada dins el recinte de la Nissan. De les altres vint-i-quatre, vint-i-una estan catalogades per l'Ajuntament de l'Hospitalet al Pla Especial de Protecció del Patrimoni Arquitectònic (PEPPA), però es pot comprovar que la Torre Gran, cal Masover Nou, can Rigalt, ca l'Esquena Cremat i la Torrassa estan abandonades i presenten un nivell elevat de runa. Als catàlegs de 1987 i 1996 apareixen més masies que després van ser descatalogades i que, actualment, la majoria han desaparegut (ca l'Afortunat, can Baltà, cal Canari, cal Garro, cal Tocaio). Es mantenen cal Capellà i cal Pau de l'Arna, que han fet canvi d'ús adaptant-se a les necessitats i als temps.

Les masies que perduren es reparteixen entre habitatges com cal Trabal, casa del Finestrals Gòtics, cal Salvador del Roig, can Samsó i equipaments públics o privats com casa Espanya, l'Harmonia i can Riera, que són museus; can Colom, que és la seu del programa municipal de la Dona; can Sumarru, que acull una de les biblioteques municipals de la ciutat. Part de les masies conservades han patit grans modificacions, han perdut el terreny que les envoltava, els camps, i es troben descontextualitzades dins una trama urbana que els és aliena. Han canviat d'ús i s'han adaptat els espais interiors canviant la distribució i el programa i s'han modificat els materials i els elements característics.

Els nostres avis encara expliquen històries d'abans, de com era l'Hospitalet, com es vivia, quins eren els motius de les famílies. L'única cosa que resta d'altres temps és l'arquitectura, que ha vist créixer la ciutat al seu voltant. Aquesta ens recrea una història que a la nostra ciutat ha estat poc cuidada. Fer d'aquests espais equipaments públics és una bona opció ja que la gent en pot gaudir i es converteixen en fites visuals, alhora que històriques. La zona de l'Hospitalet que toca al riu Llobregat està realment abandonada, caldria una millora substancial de condicionament i reforç de l'estructura de cases com la Torre Gran i cal Masover Nou, abans que sigui massa tard. Consolidar l'únic terreny agrícola que resta a la ciutat és important per entendre la nostra ciutat, per lligar-nos al Llobregat, font de vida d'altres temps, i formar part d'aquest delta que a poc a poc es va recuperant. Tot i que sembla que cases com la Torrassa tenen una gran importància per la ciutat i caldria, a més d'una millora constructiva, un estudi en profunditat, no es veu que se li'n doni gaire d'importància, doncs tapiada i sola espera millors temps. Les masies que es conserven i els seus elements enriqueixen la nostra ciutat i el nostre patrimoni; hauríem de fer un esforç per a no perdre'ls. Potser no és el moment de fer grans canvis i millores, perquè la ciutat i el territori passen per una forta crisi, però hauria de ser un tema fonamental en els propers anys.

BIBLIOGRAFIA

Llibres i articles consultats.

ABARCA MÉDICO, Lluís. *L'Hospitalet i el seu patrimoni arquitectònic*. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet, 1981.

ABARCA MÉDICO, Lluís. *Progrés Revista del barri de Collblanc-La Torrassa per a tot L'Hospitalet de Llobregat*. Any II-Districte, 1983, p.11.

BAÑOS SORIA, Julio. *Imatges retrospectives de la Marina Zona Franca i Polígon industrial Pedrosa. Les indústries, les platges, les masies, els barris*. Barcelona, Consorci de la Zona Franca, Districte Sants-Montjuïc de Barcelona, 1997.

BATALLÉ, Francesc; COSTA, Júlia; ROLDÁN, Enric. *Coneixes la Remunta?* L'Hospitalet de Llobregat, Servei d'educació de l'Àrea d'Educació i Cultura, 1999.

BERTRAN, Enric; PAREDES, Alfred; SORRIBES, Manuel. "L'Estudi de les masies de L'Hospitalet de Llobregat" a: *I Jornades de didàctica de les Ciències Naturals i Socials al Baix Llobregat*. Barcelona, Publicacions de L'Abadia de Montserrat, S.A., 1994, p. 235-244.

BOLÓS, Maria de. "Masia" a: *Enciclopèdia catalana*. volum 9. Barcelona, Enciclopèdia catalana, 1976, p. 672, 683-4.

BOTEY, Jaume; CAMÓS, Joan *Bibliografia sobre L'Hospitalet*. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat, 1985.

CALVO, Àngel. *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat. Agricultura intensiva i industrialització*. Barcelona, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1995.

CARRERAS I CANDI, Francesc. *Geografia General de Catalunya*. Volum V: província de Barcelona. Barcelona, Edicions Catalanes, 1911.

CASAS, Joan. *De pagesos a aturats. Notes sobre la història de les transformacions urbanes a l'Hospitalet de Llobregat*, quaderns urbans, 3. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de l'Hospitalet, Ponència d'Ensenyament, Dinàmica Educativa, 1983.

CASAS, Joan. *Pagesos, bobilaires i xinxes de fàbrica. El procés industrialitzador a L'Hospitalet*. 1985.

CASAS, Joan. *Rutes urbanes: descoberta del Patrimoni urbà de L'Hospitalet*. L'Hospitalet de Llobregat, Museu d'Història de L'Hospitalet, Ajuntament de L'Hospitalet, 1986.

CODINA, Jaume. *Delta del Llobregat. La gent de fang*. (El Prat, 965-1965). Granollers, 1966.

CODINA, Jaume. *El delta del Llobregat i Barcelona. Gèneres i formes de vida dels segles XVI al XX*. Barcelona, 1971.

CODINA, Jaume. *Inundacions al delta del Llobregat*. Barcelona, 1971.

CODINA, Jaume. *Curs d'introducció metodològica a la història de L'Hospitalet*. L'Hospitalet, 1975.

CODINA, Jaume. *Els pagesos de la Provençana (984-1807). Societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*. Barcelona, 1987-88.

COLITA. *L'Hospitalet: avui, ahir, demà*. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat, 1997.

CORNELLES I PUJOL, Montserrat. *Els motius de les antigues cases de pagès*. Quaderns Urbans, 5. L'Hospitalet, Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat. Àrea de Cultura, Ensenyament i Esports, Departament de Dinàmica Educativa, 1990.

DOMÍNGUEZ LÓPEZ, Manuel. "L'Hospitalet durant el segle XIX (1800-1914)" a: *Curs d'Història de L'Hospitalet dossier de documentació*. L'Hospitalet de Llobregat, Museu d'Història de l'Hospitalet, maig 2009.

ESTEVEES, Albert (dir.). *L'Hospitalet de Llobregat: Barcelonès: guia del patrimoni històric-artístic de L'Hospitalet*. Cervelló, Centre d'Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP), 1996.

ESTEVEES, Albert; VALLS, Miquel. "Masos, masies i cases de pagès a la Catalunya de 1860: un anàlisi espacial" a: *Treballs de la societat Catalana de Geografia*, núm. 69, Barcelona, societat catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, 2010, p. 97-112.

Exposició Patrimoni Històric artístic de l'Hospitalet. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de l'Hospitalet, Municipal de Comunicació, 1986.

FERNÁNDEZ TRABAL, Joan. "El pla del Llobregat als segles XVI-XVII" a: *I Jornades de recerca històrica i social del Baix Llobregat*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, S.A., 1993.

GIBER, J. *La masia catalana*. Barcelona, Millà, 1947.

GIMÉNEZ LAX, Pilar [et al.]. *Patrimoni contemporani: L'Hospitalet de Llobregat*. Barcelona, Mancomunitat de Municipis de l'AMB, 1992.

GIRAL DE RIQUER, Joan-Manuel. "Canal de la Infanta" a: *Enciclopèdia catalana*. Volum 8. Barcelona, Enciclopèdia catalana, 1975, p. 611.

Història de L'Hospitalet. Una síntesis del passat com a feina de futur. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 1997.

L'Hospitalet és escola. Materials didàctics. Ciències socials. Primària. L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 1998.

MARCÉ I PIERA, Matilde. *Cop d'ull als motius de L'Hospitalet*, col·lecció Medusa núm. 5. L'Hospitalet, Ateneu de Cultura Popular, 1991.

MARCÉ I PIERA, Matilde. "Activitats a pagès" a: *Espigolant en el passat...*, col·lecció Medusa, núm. 10. L'Hospitalet, Ateneu de Cultura Popular, 1996.

MARCÉ I PIERA, Matilde; MORALES, Ramon; PERELLÓ, Joan. *Tres hospitalecs s'expliquen*. Col·lecció Medusa núm. 12. L'Hospitalet, Ateneu de Cultura Popular, 1998.

MARCÉ I PIERA, Matilde. "Mossos, vailets, bovers, cerdans i criades" a: *Cop d'ull al passat de L'Hospitalet*, col·lecció Medusa núm. 17, L'Hospitalet de Llobregat, Ateneu de Cultura Popular, 2003.

MARCÉ, Francesc. *Un mirada a la marina d'ahir. Les nostres masies*. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de l'Hospitalet, Ponència de Cultura, Museu d'Història de la Ciutat, 1980.

MASCARELL I LLOSA, Mireia. *L'Abans. L'Hospitalet de Llobregat. Recull Gràfic 1890-1965*. El Papiol, Efadós S.L., 2003.

MASSANA I LLORENS, Maria Pilar. *L'Hospitalet a l'inici del s. XVIII. Homes i terres. (Cadastrats de 1718 i 1724)*. L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 1985.

MONER, Jeroni. "La masia: una arquitectura singular" a: *La masia Catalana. Evolució, arquitectura restauració*. Figueres, Brau, 2005, p. 60-59.

MORALES, Ramon. *Coses de L'Hospitalet*. L'Hospitalet de Llobregat, Ateneu de Cultura Popular, 1990.

MORENO, Xavier. "Aproximació a l'estructura de la propietat agrària a l'Hospitalet de Llobregat" a: *XXXXI Assemblea Internacional d'Estudiosos*. L'Hospitalet 1986.

NAVARRO MALLEVÍ, Imma. *Masies de les Corts*, quaderns de l'arxiu 2. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Districte de Les Corts, 1993.

NAVARRO, Ferran. "L'agricultura en L'Hospitalet de Llobregat" a: *Papers de ciutat, pensament i cultura*, any II núm 2. L'Hospitalet, 1980, p. 31-35.

PAGÈS, Montserrat. "El patrimoni artístic al Baix Llobregat, antic, medieval i modern" a: *I Jornades de recerca històrica i social del Baix Llobregat*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, S.A., 1993.

PERELLÓ MASLLORENS, Joan. *Un bocí de L'Hospitalet, un temps, una gent*. L'Hospitalet de Llobregat, Ateneu de Cultura Popular, 1983.

PLANELL MAS, Marta de. "L'Hospitalet a l'època moderna" a: *Curs d'Història de L'Hospitalet dossier de documentació*. L'Hospitalet de Llobregat, Museu d'Història de l'Hospitalet, 2009.

RECAÑO VALVERDE, Joaquín. "La evolució de la agricultura en el término de L'Hospitalet de Llobregat (segles XVIII-XIX)" a: *Jornades d'Hospitalet local*, Viladecans, 1985.

RIBAS, Francesc. *L'agricultura a L'Hospitalet de Llobregat i la seva connotació amb el Baix Llobregat*, quaderns d'estudi núm. 3. L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 1987. p. 165-170.

RIPOLL, Ramon. "La vida al mas" a: *La masia Catalana. Evolució, arquitectura restauració*, Figueres, Brau, 2005, p. 38-59.

RIPOLL, Ramon. "La masia; la tècnica constructiva" a: *La masia Catalana. Evolució, arquitectura restauració*, Figueres, Brau, 2005, p. 88-111.

SEGARRA, Montserrat. "La masia" a: *Rodamon*, núm. 204, Barcelona, 1984, p. 11-13.

SERRA CLOTA, Assumpta. "Análisis de la construcción del manso en Catalunya" a: *Actas del segundo congreso nacional de historia de la construcción*, Coruña, 1998, p. 465-474.

SERRA CLOTA, Assumpta. "La forma constructiva en el mundo rural catalán (siglos XIV-XVI)" a: *Actas del segundo congreso nacional de historia de la construcción*. Coruña, 1998, p. 1339-1347.

URBANO, Cristobal. *Bibliografia sobre L'Hospitalet: actualització 1985-1991 i índexs acumulats*. L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 1992.

Visions de la història: recull d'articles de la història de L'Hospitalet publicats al butlletí Xipreret de l'any 1980 al 1985, col·lecció Medusa núm. 19. L'Hospitalet de Llobregat, Ateneu de Cultura Popular, 2005.

Xipreret. Butlletí d'informació de l'Ateneu de Cultura Popular. L'Hospitalet de Llobregat: 1980-actualitat. Diversos núm. consultats.

ZAMORA, Francisco de. *Diario de los viajes hechos a Catalunya*. Barcelona, Curial, documentos de cultura, 1973.

Plànols consultats.

"Barcelona". Ajuntament de Barcelona. Pla de la Ciutat. Seix Barral, 1933. 1:10.000.

"Can Tunís, la seva platja i els seus camps a principi dels anys 40" a: BAÑOS SORIA, Julio. *Imatges retrospectives de la Marina Zona Franca i Polígon industrial Pedrosa. Les indústries, les platges, les masies, els barris*. Barcelona, Consorci de la Zona Franca, Districte Sants-Montjuïc de Barcelona, 1997.

"Gráfico representativo de las fincas expropiadas o adquiridas por mutuo acuerdo con los propietarios...". 1911.

"Les masies de L'Hospitalet". Museu d'història de la Ciutat. Ajuntament de L'Hospitalet

"Mapa planimètric de L'Hospitalet de Llobregat". Instituto Geográfico y Estadístico (Espanya). Còpia feta pel Servei Geogràfic de la Mancomunitat de Catalunya, 1914, 1:25 000.

"Mapa topogràfic de l'Hospitalet de Llobregat". Instituto Geográfico y Estadístico (Espanya). Còpia feta pel Servei Geogràfic de la Mancomunitat de Catalunya, 1914, 1:25 000.

"Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes". Brigada Topogràfica de Ingenieros del Ejercito (Espanya), 1926, 1:10.000.

"San Juan Despí, Esplugas, Cornellá, Hospitalet", "Hospitalet – [Sants]", "Hospitalet – Barcelona, [Bellvitge]", "Hospitalet – Prat de Llobregat, [Zona Franca]", "Hospitalet – [Far del Llobregat]". Servei de Cartografia i Fotogrametria de la Diputació de Barcelona, 1967, 1:5000.

TOMÀS BARBA, Mariano. "Real Canal de la Infanta doña Luisa Carlota de Borbón". 1908, 1:30.000.